

TEHETSÉGGKUTATÓ

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÍRÁSBAN ÉS KÉPBN CÍMŰ SZOROZAT A 19. SZÁZAD VÉGI MAGYAR KÖNYVKIADÁS TÜKRÉBEN

Gábor Kitti

Összefoglaló:

Tanulmányom középpontjában *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című nagyszabású kötetsorozat létrejöttével és kiadásával kapcsolatos munkálatok feltárása és annak vizsgálata áll. Ennek az egyedülálló etnográfiai és topográfiai enciklopédiának a megálmodója Rudolf trónörökös volt, aki gazdagon illusztrálva, többkötetes formában kívánta elbeszélni a Monarchia országainak jelenét és múltját. A hazai kiadás 1885 és 1902 között jelent meg 21 kötetben Jókai Mór főszerkesztő felügyelete alatt, szerzői és illusztrátorai mind magyarok voltak. A kezdeményezés nemcsak fellendítette a hazai nyomdaipart, hanem évekig megbízásokkal látott el több író- és művészgenerációt. A témát a 19. századi magyar nyomdatörténet és könyvkiadás szempontjából közelítem meg, kiemelve olyan tipográfusokat és kiadókat, akik a nemzeti nyelv támogatásában és a mesterség fellendítésében fontos szerepet játszottak. A dualizmus korának politikai, gazdasági és társadalmi változásai mind kihatottak a nyomdászatra és az olvasói réteg felépítésére és igényeire egyaránt. A kortársak, különösen azok a tipográfusok, akik a könyvművészet mesterségének régi fényét szerették volna visszaidézni, a könyvsorozat ötletében látták meg a lehetőséget arra, hogy a magyar könyvnyomdászat újra a minőség és a művészet színvonalára emelkedhessen. Az 1880-as években a körülmények adottak voltak ahhoz, hogy megvalósulhasson ez az igényesen illusztrált kiadvány, mely a mi „aranykorunknak” az emlékeztetőjévé vált.

Kulcsszavak: *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*, nyomdatörténet, 19. század, dualizmus, Morelli Gusztáv

Abstract:

This study focuses on the exploration and examination of the work related to the creation and publication of the large-scale volume series entitled *The Austrian–Hungarian Monarchy in Writing and in Pictures*. The dreamer of this unique ethnographic and topographical encyclopedia was Crown Prince Rudolf, who wanted to tell the present and past of the countries of the Monarchy in a richly illustrated, multi-volume format. The domestic edition was published between 1885 and 1902 in 21 volumes under the supervision of editor-in-chief Mór Jókai, and its authors and illustrators were all Hungarians. The initiative not only boosted the domestic printing industry, but also provided several generations of writers and artists with commissions for years. I approach the topic from the perspective of 19th-century Hungarian printing history and book publishing, highlighting typographers and publishers who played an important role in supporting the national language and boosting the craft. The political, economic and social changes of the era of dualism all had an impact on printing and the structure and needs of the readership. Contemporaries, especially those typographers who wanted to recall the old glory of the craft of book art, saw in the idea of the book series the opportunity for Hungarian book printing to rise to the level of quality and art again. In the 1880s, the circumstances were right for this exquisitely illustrated publication, which became a reminder of our “golden age”.

Keywords: Austro-Hungarian Monarchy in writing and in pictures, history of printing, 19th century, dualism, Gusztáv Morelli

Kutatástörténeti bevezető

A tanulmányom témáját meghatározó kutatásom középpontjában *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*¹ című nagyszabású könyvsorozat keletkezési körülményei és nyomdaipari megvalósítása állnak.

A Magyar Királyi Államnyomda gondozásában 1885² és 1902³ között megjelent, összesen 21 kötetből álló kiadvány a hazai könyvkiadás virágzásának egyik méltán kiemelhető példája. Ez a vállalkozás magában hordozza azt a hazafias törekvést és *összművészeti* együttműködést, mely

1 Német nyelven „*Die österreichisch–ungarische Monarchie in Wort und Bild*”. A terjedelmi kötöttségek miatt jelenleg csak a magyar nyelvű kiadással foglalkozom, kizárólag a Magyar Királyság területét érintő kötetekkel. Tartalmi szempontból csak érintőlegesen fogom vizsgálni a köteteket, hiszen elsősorban a kiadással kapcsolatos munkafolyamatok érdekelnek.

2 Az 1885-ös évszámot *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* első füzetének megjelenési dátuma (1885. december 1.) alapján választottam.

3 Az utolsó kötet 1901-es megjelenési évvel van ellátva, azonban a munka a 396. számmal megjelent füzettel zárult le véglegesen 1902 januárjában.

a korszakban nemzetközi színvonalra emelhetette a magyar nyomdászatot. Hazafias, mert elsők között tárgyalja a nemzet múltját és jelenét, ösztönző, mert művészeti jelentőségű, mert magyar szerzők, iparművészek és képzőművészek együttes munkájának eredményeképpen születhetett meg ez a sorozat. Hatalmas vállalkozásnak számított egy ilyen terjedelmű kiadvány munkafolyamatainak megtervezése és kivitelezése. A kezdeményezés az osztrák trónörökösztől, Habsburg-Lotaringiai Rudolftól (1858–1889) származott, eredetileg tizenöt kötetesre tervezte a sorozatot. *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* tizenhét év munkája volt, melynek befejezését a koronaherceg már nem érthette meg. Rudolf 1889 januárjában elhunyt, a monumentális vállalkozást özvegye, Stefánia hercegnő folytatta Ferenc József támogatásával. A hazai kiadás főszerkesztője Jókai Mór volt, a sorozatból hét kiadvány a magyar területekre fókuszál.

A tanulmány korszakhatárát a sorozat magyar kiadásának megjelenési és záró éve jelöli ki. Ebben az időintervallumban két olyan, Budapesten megrendezésre került eseményt emelhetünk ki, mely nagy hatással volt a hazai nyomdászatra. Az egyik ilyen rendezvénysorozat az 1885-ben megrendezett Országos Általános Kiállítás volt, a másik a honfoglalás ezredik évfordulója alkalmából szerveződő millenniumi kiállítás 1896-ban. Mindkét eseménynek a Városliget adott helyet, céljuk az ipari fejlődés és a haladás bemutatása, illetve Budapest modernizációjának reprezentálása volt. A különleges tárlatokon a könyvnyomdászat külön pavilonokban képviselte a mesterséget, díszkiadványokkal, plakátok és szóróanyagok publikálásával és terjesztésével reklámozták az iparág teljesítményét.

Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben megvalósításának tipográfiai jellemzőibe maguk a kiadványok, korabeli források, szak- és sajtócikkek nyújthatnak leginkább betekintést. Mindezek mellett foglalkoztatott a kérdés, hogy milyen lehetett ennek a hosszú évekre tervezett műnek a fogadtatása a laikusok és a szakma nézőpontjából. Milyen olvasói réteget tudott megszólítani a 19. század végén?

A kötet sorozat kiadványainak kutatásával kevés szakember foglalkozott, a fellelhető publikációk mind kisebb tanulmányok, melyek a téma egy-egy kiragadott részével foglalkoznak. Ennek tükrében a rendelkezésre álló szakirodalom száma csekélynek mondható, a téma részben feldolgozatlanak tekinthető. Cennerné Wilhelmb Gizella, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának egykori szakembere 1981-ben publikált tanulmányában⁴ a múzeumi gyűjteményben lévő, a kötet sorozathoz készült eredeti fadúcokat és kézi vedutákat⁵ tárgyalja. Flórián

⁴ Cennerné Wilhelmb Gizella (1981): „Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben” illusztrációi és illusztrátorai. *Folia Historica*, 9. sz. 59–71.

⁵ A veduta olasz eredetű kifejezés, jelentése tájkép, látkép.

Mária⁶ a kötetekben fellelhető, Vágó Pál által készített illusztrációkkal foglalkozik, míg Szívós Erika⁷ Jókai Mór szerkesztői tevékenységéről és Budapestről írt szövegével kapcsolatban végzett kutatómunkát. Dr. Hessky Orsolya, a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztályának vezető muzeológusa a 2018-ban megjelent *A magyar művészet a 19. században* című nagyszabású tanulmánykötetben publikálta kutatásait.⁸ Tanulmánya középpontjában a kötet sorozat osztrák szerzőktől származó előzményei, illetve Rudolf trónörökös levelezése áll.

A kutatást nagyban segítette, hogy fennmaradtak azok az eredeti grafikák és fadúcok, melyek a kötet sorozat illusztrációinak előkészületi munkálataihoz készültek. A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka őrzi a kötetekhez készült ábrázolások előképeit, azaz a színes kézi technikával készített grafikák nagy részét és a fametszetek nyomdúcait. Ennek az értékes anyagnak a főszereplője kétségkívül Morelli Gusztáv (1848–1909) volt, aki nemcsak kiváló fametsző, hanem tehetséges amatőr fényképész is volt.⁹ Az ő személye rengeteg adalékot nyújt a témához, így bátorkodom még a 2018-ban megjelent tanulmányomhoz a művész leszármazottja, az azóta elhunyt Morelli Edit által rendelkezésemre bocsátott levelezést is felhasználni jelenlegi munkámhoz.

A magyar nyomdaipar változásai a dualizmus korától 1900-ig

A 19. század első fele még a nagyipari nyomdászat kezdetét megelőző időszak volt hazánkban, az európai színvonaltól kissé lemaradva még nem teljesültek azok a feltételek, melyek ugrásszerű fejlődéshez vezettek volna. A század első évtizedeinek időszakát cenzúra és ellenőrzés jellemezte, újonnan nyíló nyomdák létesítése csak körülményes eljárásokat követően vált lehetségessé. Pest-Budán 1848 előtt öt nyomda működött, a forradalom évében ez a szám kilencre bővült.¹⁰ Már a reformkorban

⁶ Flórián Mária (2006): Vágó Pál illusztrációi az „Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben” kötetekben. In: Petercsák Tivadar – Veres Gábor (szerk.): *Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*. (Agria, 42.) Eger, 91–105.

⁷ Szívós Erika (2007): Budapesti mesék: Jókai és Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. *Budapesti Negyed: Lap a városról*, 15. évf. 57. sz. 222–235.

⁸ Hessky Orsolya (2018): Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. In: Sisa József (szerk.): *A magyar művészet a 19. században*. (A magyarországi művészet története, 5/2.) Osiris, Budapest. 768–773.

⁹ Gábor Kitti (2018): Morelli Gusztáv fényképészeti munkássága az 1890-es években. *Ars Hungarica*, 44. 3. sz. 357–374.

¹⁰ N. (1866): A vándor- és beteg könyvnyomdászokat segélyező egylet Pesten. *Gutenberg*, 1. évf. 1. sz. 3. (A *Gutenberg*, az első magyar nyomdászati szakfolyóirat, Egerben jelent meg Tóth István kiadásában, 1866-ban.)

megjelent az igény a magyar nyelvű irodalom iránt, itt kiemelhető Heckenast Gusztáv munkássága, aki 1840-ben már kortárs magyar műveket jelentetett meg.¹¹ A nyomdász a nagy múlttal rendelkező Landerer nyomdában, Landerer Lajos mellett kezdett el dolgozni, majd a tulajdonos halálát követően, 1854-ben átvette a műhely vezetését.

A fővárosban működő jelentős nyomdák közül fontos említést tenni Emich Gusztáv (1814–1869) vállalkozásáról is, mely a korszak legnagyobb nyomdájává nőtte ki magát. Emich 1850-ben társult Eisenfels Rudolf nyomdással, kezdetben együtt működtették a könyvkereskedésüket, majd Eisenfels kilépését követően egyedül folytatta a munkát. Az 1850–1860-as években több száz magyar nyelvű kötet és irodalmi mű jelent meg a gondozásában. Kiadási jogot gyakorolt Jókai Mór újonnan megjelenő írásai felett, ezenkívül számos periodika (*Budapesti Hírlap*, *Pesti Napló*, *Hon*, *Koszorú*) szintén az ő nyomdájában készült el.¹²

Emich Gusztáv 1865-ben már a legnagyobb számú munkaerővel rendelkező nyomdát tudhatta magáénak, a kiegyezés évében részvénytársasággá alakította vállalkozását, ebből alakult meg az *Athenaeum*. Az igazgatói címet azonban nem sokáig viselhette, 1869-ben a nyomdász elhunyt.

A Landerer és Heckenast kiadásában 1854-ben jelent meg a *Vasárnapi Ujság* első száma, mely új fejezetet indított a magyar sajtó történetében. 1921-ig működött a folyóirat, ma már értékes kordokumentumnak tekinthető. A maga korában már tartalmát és megjelenését tekintve újszerű és igényes lapnak számított, cikkeinek témáját illetően főképpen magyar eseményekre és hírekre összpontosított. Illusztrációihoz szintén magyar metszőket alkalmaztak a szerkesztők, elsősorban azért, mert így gyorsabb és olcsóbb előállítását tett lehetővé, mintha külföldi művészt bíztak volna meg a képek kidolgozásával. A *Vasárnapi Ujsághoz* hasonlóan hazai szellemiség jellemezte az 1864-ben indult *Hazánk és Külföld*, valamint az egy évvel később megjelenő *Magyarország és a Nagyvilág* című folyóiratot is.

Heckenast Hirsch Lipótnak adta át az igazgatói széket, amikor vállalkozásából megalapította a Franklin-Társulatot 1873-ban.¹³

Az illusztrált sajtó virágkorát 1840–1870 közé teszi a művészettörténeti kutatás, a könyvkiadásban egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak a képmellékletek. Az illusztrációk iránti igény a nyomtatott sajtóban is ha-

¹¹ Révész Emese (2018): Populáris grafika, könyv- és folyóirat illusztráció. In: Sisa József (szerk.): i. m. 389.

¹² Végh Oszkár (1976): *Nyomdászat Magyarországon. Fejezetek a magyarországi nyomdászat 500 éves történetéből*. Táncsics, Budapest. 63.

¹³ Novák László (1929): *A nyomdászat története*. VI. könyv. 1868–1900. (Grafikai Művészetek Könyvtára, 13.) Világosság Könyvnyomda Rt., Budapest. 5.

mar megmutatkozott, a korabeli divatlapokban¹⁴ például már változatos viselet- és életképekkel találkozhatunk, melyek betekintést engednek a városi polgár akkori életmódjába. Ezek a képek az olvasókra, befogadókra nagy hatással voltak, formálták a képzőművészetekről alkotott képet a köztudatban.

A sokszorosítás révén a közönség számára elérhetővé váltak külföldi gyűjteményekben lévő műalkotások vagy köztéri szobrok „másolatai” immár nemcsak gipszöntvény, hanem metszetek formájában is. A szobrokról készült fénykép-reprodukciók hamar elterjedtek, a műtárgyfelvételeknek piaca lett, képes albumok kerültek kiadásra, beragasztott eredeti felvételekkel ellátva vagy metszet formájában sokszorosítva, azonban ez utóbbi az ábrázolás torzulásával járt. A sokszorosítás hatékonyságához nagyban hozzájárult König Frigyes találmányának, a kézi nyomást felváltó gyorssajtónak az elterjedése. Az új nyomdagép 1839-ben érkezett az országba, az Egyetemi Nyomda és Trattner-Károlyi István alkalmazta elsőként. Az eszköz nagy népszerűségnek örvendett, hiszen az ívek betöltését követően a nyomás automatizáltan működhetett. A gyorssajtót egyre több vállalkozás alkalmazta, Pesten és Budán 1857-ben már 29 gép segítette a tipográfiai munkát.¹⁵

1867-re elterjedt számos olyan találmány, mely kihatott a nyomdászat fejlődésére. A kedvező feltételeket teremtő technikai tényezők mellett az új törvény szabad iparrá tette a szakmát az ország területén. Az illusztrációs módszerek skálája bővült, a nyomdák felszereltségétől függött, hogy volt-e lehetőségük különféle technikával készített képek sokszorosítására.¹⁶ A nyomdához gyakran kiadó és könyvkereskedés is tartozott, így ezek kulturális és piaci célú vállalkozásokként működtek.¹⁷ A század utolsó harmadában újabb lendületű fejlődést hozott a rotációs nyomdagépek elterjedése, melyek a folyóiratok, napilapok és hetilapok kiadásában nélkülözhetetlenné váltak. Hazánkban elsőként a *Pester Lloyd* napilap készült rotációs sajtóval 1873-ban. 1887-ben már magyar üzem is gyártott rotációs nyomdagépeket, így a helyben történő árusítás nagyban hozzájárult az eszköz elterjedéséhez.¹⁸

Az 1872. évi ipartörvény gyökeres változásokat eredményezett a szakmában: elegendő tőkével már szakképesítés nélkül¹⁹ indíthatott bárki

¹⁴ Itt kiemelhető a *Pesti Divatlap* (1844–1848, korábban *Regélő* [1830–1841], majd *Regélő Pesti Divatlap* [1842–1844]).

¹⁵ Kiss István (1973): Hazai nyomdászatunk a XIX. század második felében. *Magyar Grafika*, 17. évf. 3. sz. 87.

¹⁶ Novák László (szerk.): (1940): *Nyomdászatunk 500 esztendeje. Emlékkönyv a könyvnyomtatás feltalálásának félézeréves jubileumára*. Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesülete, Budapest. 121.

¹⁷ Kiss István: i. m. 87.

¹⁸ Uo. 87–88.

¹⁹ A tipográfusok nyomására a szakképesítést az 1884. évi törvényben ismét kötelezővé tették.

nyomdaipari vállalkozást. Ez a rendelkezés okozta a nyomdák számának robbanásszerű megugrását és a nyomás színvonalának hanyatlását. A tömegtermelésre berendezett nyomdákra jellemző volt a gyors, ugyanakkor rossz minőségű előállítás, amit a silány anyagú papír használata és a betűk kivitelezése is tükrözött.

Nemcsak a tanoncok, hanem az illusztrátorok is alulfizetettek voltak. Az 1870-es években jellemző állapotokat kiválóan érzékelteti Morelli Gusztáv leírása, aki londoni tanulmányútjáról írt haza levelet fivérének, Morelli Ferencnek 1871 januárjában.²⁰ A művész a legnagyobb problémát a műveletlenségben látja: tapasztalja, hogy külföldön mennyivel szélesebb az olvasói réteg, ami nagyban kihat a folyóiratok megjelenésével járó költségekre, ennél fogva a közreműködő szerzők, metszők fizetésére is. Véleménye szerint a probléma gyökere, hogy az ország teljes lakosságára nézve milyen kevés az olvasni tudók száma.²¹ A következő évtizedekben a kötelező oktatás bevezetésével jelentősen növekedett az írni-olvasni tudók száma és aránya.²²

A fejezet lezárásában ki kell emelnünk a „modern magyar lapkiadók nagymesterét,”²³ Légrády Károlyt, aki fivérével 1878-ban megalapította a *Pesti Hírlapot*. Légrády a század végéhez közeledve újító gondolataival egy személyben megreformálta a magyar sajtót. A *Pesti Hírlap* külső megjelenését és tartalmát is modern felfogásban újította meg az alapító. A lap ötvenéves jubileuma alkalmából íródott album szerzője a következőképpen jellemzi az újságot: „...a formájában kicsiny és könnyen kezelhető, de tartalmában és tekintélyben erős és semmiféle tekintetben sem befolyásolható, független mai *Pesti Hírlap*...”²⁴ A lapban megtalálhatóak voltak külföldi és belföldi hírek, valamint cikkek politika, irodalom, képzőművészet és társadalmi kérdések témájában. A szerző írásában gúnyosan „lepedőfor-

²⁰ Levelében a pályakezdő fametsző egzisztenciális félelmeit osztja meg testvérével: „...de most vissza akarok térni a tárgyhoz, arról szóltam, hogy nálunk milyen rosszul fizetnek. Persze ha meggondoljuk ennek nem Emich, nem Heckenast, vagy más az oka, ha szabadon fejezem ki magam, a nálunk még eddig létező műveletlenség, a rossz iskola, nézzük csak hány paraszt vagy vidéki ember tud írni olvasni. De ez még meg járna, vegyünk csak hány ezer ember, ki Pesten van, mint Magyarország fővárosában nem tud olvasni. [...] vegyük a Vasárnapi Újságot a mely már oly régen létezik csak is 6000 előfizetője van: ez 6 frjtával 36000 fr ebből, rajz, metszés, papír, nyomtatás, szerkesztőség s.t. fedeztesék. Így nagyon kevés jut a metszésre...” Morelli Gusztáv levele Morelli Ferenc részére, London, 1871. január 17. (magántulajdon), 7.

²¹ „Igazán sajnós nálunk Magyarországba, legutolsó népszámlálás óta van 15 millió lakos ezek közül 9 millió magyar ajku és 9 millió közül alig lesz 100.000 olvasó, aki újságot szokott olvasni. Itten a Londoni Illustrated kétszázötven ezer példányban jelenik meg, [...] képzelheted mennyi jut ebből a rajz és metszésre is.” Morelli Gusztáv levele Morelli Ferenc részére, i. m. 8.

²² Kiss István: i. m. 89.

²³ Légrády Károly, a *Pesti Hírlap* megalapítója (1928). In: *Az 50 éves Pesti Hírlap jubileumi albuma 1878–1928*. Légrády testvérek, Budapest. 7.

²⁴ Uo. 8.

mának” nevezi a korabeli újságok méretét, mely angol és francia mintát követve nagyméretű, olvasáshoz kényelmetlen formában jelentek meg.²⁵ A Légrády Nyomda kiválóan felszerelt hivatal volt, a *Pesti Hirlap* kezdetben gyorsajttal készült, 1883-tól pedig rotációs géppel, melynek hatására nagyobb példányszámban tudták megjelentetni a lapot.²⁶

1. kép. Könyvnyomda gépterme. Kiszler Nándor fényképe után, 1902.
(Forrás: FSZEK Budapest Gyűjtemény.)

A nyomdatörténet kiegészítés utáni évtizede jobbára a tömegtermelésről és a gazdasági versenyről szólt, mely a minőség kárára vált. A gazdasági érdekek kizárólagos szem előtt tartása és a nyereség hajhászása mind az ipar minőségének hanyatlását eredményezte. Erre a folyamatra reagálva a századfordulóhoz közeledve a színvonalas nyomdák mestereinek egy ellenmozgalmi csoportja alakult ki, nekik köszönhetően a könyvek előállításában a művészi igény újra prioritássá válhatott. A silány nyomdatermékekkel szemben újra igényes folyóiratok és kötetek láttak napvilágot, ezeket a pozitív példákat tanulmányomban is igyekszem kidomborítani.

²⁵ Uo. 7.

²⁶ A magyar zeneműkiadás és nyomtatás. Zrínyi nyomda 1948–1958. *Magyar Grafika*, 1958. 2. évf. 6. sz. 710.

A Magyar Királyi Államnyomda és a 19. század végi könyvnyomtatás

Nagy volt a verseny a szakmában a 19. század utolsó évtizedeiben: ez nemcsak a fennálló nyomdák és kiadók növekvő számának volt köszönhető, hanem az új technikai lehetőségek folyamatos megjelenésének is. A nyomdai munkafolyamatok közül egyre több vált gépesíthető, automatizált eljárássá. A fejlett technikai eszközöknek és gépeknek köszönhetően a magyar nyomdaipar nemzetközi színvonalra emelkedett a 19. század végén. A könyvkiadás virágzott ebben az időszakban, a millennium évére a legújabb, a könyvkiadásban sikeressé vált vívmányokat alkalmazták már itthon is. Az ország területén 1882-ben 327 nyomdai műhelyt tartottak nyilván, Budapesten felszereltségében és teljesítményében a Franklin-Társulat, az Athenaeum, a Pesti Könyvnyomda és a Pallas műhelye, szakkönyvkiadás tekintetében a Magyar Tudományos Akadémia kiadója emelhető ki.²⁷

A Magyar Királyi Államnyomda a 19. század végén az egyik legkorszerűbben felszerelt és legszínvonalasabb hazai nyomdának számított. Az intézményt a bécsi udvari és állami nyomda fióként alapították Temesvár városában. 1868-ban helyezték át Budára, itt már önálló intézményként működött.

A nyomda elsődleges feladata az államigazgatás részére szükséges nyomtatványok (állami hitelpapírok, értékjegyek) és térképek előállítására, valamint ezeknek a forgalomban lévő dokumentumoknak a szakvéleményezése, hitelességének megállapítása volt. Felépítését tekintve 1895-ben három műszaki főosztályra tagolódott: „könyvnyomdászati”, térképészeti főosztályra és hitelosztályra.²⁸ Felszereltségét tekintve az intézmény 28 gyorssajtóval rendelkezett, a betűöntés és -szedés külön részlegesen zajlott, a könyvek kötését is helyben végezték.²⁹ Az intézmény ezenfelül magánnyomdai megbízásokat is vállalt, például fekete-fehér vagy színes mellékletek készítését, hiszen a legtöbb vállalkozás nem rendelkezett megfelelő felszereléssel ahhoz, hogy művészi igényű reprodukciókat állíthasson elő.³⁰

²⁷ Nyomdászat, könyvkiadás. In: *Pintér Jenő magyar irodalomtörténete*. (Magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában, 7.) A Magyar Irodalomtörténeti Társaság kiadása, Budapest. 1934. 33.

²⁸ „Munkaköre általában a nyomdászat minden ágára terjed ki és az intézet be van rendezve a sokszorosítási módszerek minden nemére. Elkészíti a kiadványokhoz kívántató díszítmények tervrajzait, térképeket szerkeszt, fényképi felvételeket eszközöl, és a nyomáshoz szükséges metszeteket és nyomólemezeket külső segítség nélkül házilag állítja elő.” Két állami műintézet. In: *Az Iparművészet 1895-ben*. Magyar Iparművészeti Társulat, Budapest. 1896. 64.

²⁹ Végh Oszkár: i. m. 66.

³⁰ Két állami műintézet, i. m. 66.

1896-ban jelent meg az államnyomda intézetének leírása a *Magyar Iparművészetben*, a szöveg nagyon jó forrásnak tekinthető, ugyanis *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* kiadását érintő információkról is olvashatunk: „Az államnyomda kiadásában jelenik meg: »Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből« magyar kiadása, és annak díszítményei számára egy külön xilografikus osztályt rendeztek be Morelli tanár vezetése alatt. A milleniumi kiállítás alkalmából a nyomda egész teljességében be akarja mutatni mindazt, amire mint műintézet képes.»³¹

A nyomda vezetősége a legjobb kortárs művészeket és grafikusokat kérte fel a művészi reprodukciói megtervezéséhez és kidolgozásához. Megtehették, mert a század végére bármilyen technikájú nyomdai illusztrációk létrehozását képesek voltak garantálni.

Budapest két kiállítás „ragyogásában” a 19. század utolsó harmadában

Buda és Pest egyesítését követően a főváros a figyelem középpontjába került, új épületekkel gazdagodott, közeledett a nyugati fővárosok színvonalához. Ebben a környezetben rendezték meg az Országos Általános Kiállítást 1885-ben, melynek célja a mezőgazdaság és az ipar haladásának, fejlődésének bemutatása volt. A rendezvény helyszínéül a Városligetet választották, a kiállítás pavilonjai óriási költséggel, ideiglenes céllal épültek meg, a terület centrumában az Iparcsarnokkal.

A nyomdászattal érintő tudósításokat a *Typographia* közölte az olvasókkal, cikkei betekintést nyújtanak a kiállításon jelenlévő szakmai képviselőkről. A kiállítás szervezői az esemény nyomtatványainak előállításával az 1868-ban alapított *Pesti könyvnyomda-részvénytársaságot* bízták meg. A nyomda teljesítményének bemutatásához külön pavilont hoztak létre, benne egy „látványműhellyel,” mely a háttér munka folyamatait kívánta bemutatni, elsősorban a laikus érdeklődők számára. A pavilonban az érdeklődők szeme láttára történt a betűszedés és a nyomtatás.³²

Az országos kiállításról szóló első cikkükben a lap felsorolta a rendezvényen részt vevő budapesti és vidéki kiállítókat.³³ „A kiállítók névsorából láthatjuk, hogy mily hézagos a nyomdászati kiállítás: nem találjuk ott a

³¹ Uo. 65.

³² Az országos kiállítás II. (1885). *Typographia*, 17. évf. 21. sz. 2.

³³ Az országos kiállítás I. (1885). *Typographia*, 17. évf. 19. sz. 2. A cikkben a felsorolt fővárosi nyomdák a következők voltak: „... a Pesti könyvnyomda-részvénytársaság, a Deutseh-féle műintézet (mindegyik külön pavillonban), az államnyomda (a pénzügyminisztérium pavillonjában), a Posner-féle műintézet, Birkholz és Vayda, Heisler J., Khór és Wein, Kunosy Vilmos, Lauffer Vilmos, Légrády testvérek, Márkus Samu, Pressburg Frigyes, Rust J. H. és társai (betűöntőde), Ullmann József, Wodianer Fülöp.”

legnagyobb nyomdákat: az Athenaeumot, a Franklin-társulatot és a Pallast; nem látunk ott egy hírlap-nyomdat, egy rotációs gépet.”³⁴

A szerző már korábban kiemelte hiányosságként, hogy a tipográfia fejlődésében nagy előrelépést hozó rotációs gépeknek és azok működésének a bemutatására szükség lett volna. Ötleként említették, hogy a Pallas kiadó a látogatók előtt nyomtathatta volna ki az *Egyetértés* című lapjuk friss számát, bemutatva, hogyan zajlik egy napilap előállítás. ³⁵

A könyvkiadás kapcsán megfogalmazódott egy kritika a *Művészi Ipar* című iparművészeti lapban, mely szerint a kiállítás „bemutatta e nemes művészetet az ő teljes szegénységében, elhagyatottságában és elhanyagoltságában”.³⁶

A *Typographia* következő számaiban folytatódik a kiállítás értékelése, a cikk írója felteszi a kérdést: „A fény és az egyesekre háramló haszon után jogosan kérdezhetjük, hogy mivel leszünk mi, munkások, a kiállítás következtében jobb helyzetben, mint eddig voltunk?”³⁷ A szerző rámutatott arra a problémára, hogy a kiállítás elsősorban Budapestnek, másodsorban pedig az ipari vállalkozások, intézmények vezetőségének hozott óriási hasznot. Ezzel szemben az iparban dolgozó munkások bére nem növekedett, annak ellenére, hogy a kiállítás hatására megduplázódott a megrendelések száma. A cikkben hangsúlyt kap a nyomdaműhelyekre jellemző rossz munkakörülmény leírása, ami 1885-ben több ezer munkást érintett: „A kiállításon be van mutatva a közönségnek két könyvnyomda is, de azok fényesek, tiszták, olyanok, amilyenek a valóságban nem léteztek soha. [...] a szegénységnek, a szükségnek a fény és tisztaság a valódi paródiája.”³⁸

A fentebb leírt Pesti könyvnyomda részére felállított műhelyt érintette ez a kritika, ugyanis a kiállításon bemutatott állapotok közel sem tükrözték a valóságot.³⁹

A grafikai eljárásokkal foglalkozó nyomdák képviselőjében a Deutsch M.-féle műintézet állított ki egy külön épületben. A kritika kedvően fogadta a látottakat, elismerően nyilatkoztak a bemutatott nyomtokról és eszközökről. Ezek közül a szerző kiemelt a látott gépek közül egy két színben nyomtató gyorsajtót, valamint egy litográfiai gyorsajtót és annak eszközeit. A kiállított reprodukív grafikák szakmai minőségéről tanúskodtak, a műintézet produktumairól a tipográfusok is elismerően nyilatkoztak.⁴⁰ A szakma leginkább a Franklin-Társulat távolmára-

³⁴ Uo. 2.

³⁵ Uo.

³⁶ H. (1885): Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből. *Művészi Ipar*, 1. évf. 3. sz. 110.

³⁷ W. E. (1885): A kiállítás és keresetünk. *Typographia*, 17. évf. 21. sz. 1.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Az országos kiállítás III. *Typographia*, 1885. 17. évf. 22. sz. 1.

dását sajnálta, szerintük ők tudták volna képviseli e nemes mesterséget a könyvkiadásban létrehozott szép eredményeikkel.⁴¹

Az 1890-es évek első felében a főváros legnagyobb vállalkozása az Ezredéves Kiállítás megszervezése és a helyszín megépítése volt. Az 1896. május 2-án megnyitott kiállítás az Országos Általános Kiállításához hasonlóan a Városligetben kapott helyet. A terület megtelt pavilonokkal, ideiglenes épületekkel, szökőkutakkal és vásárokkal, a legtöbb létesítményben különféle tárlatokkal várták az érdeklődőket. A magyarság ezredik évfordulójának apropóján egyszerre elevenedett fel múlt és jelen: a magyar népi hagyományok bemutatásához egy egész falut építettek a kiállítás területére, míg egy másik épületben a legújabb technikai vívmányokat tekinthették meg a látogatók.

2. kép. A papír- és sokszorosítóipar csarnoka az Ezredéves Kiállításon.
(Forrás: OSZK MEK.)

A millennium alkalmából egy, illetve több kötetből álló díszkiadások készültek, melyek *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* elgondolásához hasonlóan a magyar nemzet múltját és jelenét beszéltek el. Ilyen összefoglaló mű volt az országos kiállítás igazgatóságának hivatalos kiadása, a *Magyar Millennium*⁴² című illusztrált kötet, *A magyar nemzet*

⁴¹ Fabó Dénes (1885): Egyről-másról. *Typographia*, 17. évf. 23. sz. 1.

⁴² Gelléri Mór (szerk.) (1896): *Magyar Millennium. Az Ezredéves Magyarország múltjából*

történetének második kötete,⁴³ valamint egy pályázaton díjat nyert munka, Varga Ottó *Magyarország története*⁴⁴ című írása. *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* sorozatnak a kiállítás évére tizenhárom kötet jelent meg, ezeket a kiadványokat együtt az esemény alkalmából bárkinek volt lehetősége megvásárolni.⁴⁵

Az 1885-ös Országos Általános Kiállításhoz képest a magyar könyvművészet méltó módon képviselte kiadványait a millenniumi eseményeken. Az államnyomda saját szakmai színvonalát, művészi igényű törekvéseit kívánta bemutatni az ezredéves kiállításon. Számos reprodukciót, sokszorosított grafikát, kiadványfüzetet árusítottak az eseményen. Az intézmény tipográfiai csúcseredményekkel is előrukkolt, ennek egyik szép példája Morelli Gusztáv páratlan méretben készített fametszete, mely Feszty Árpád *Magyarok bejövetele* című körképe után készült. A *Vasárnapi Ujság* a mű különlegességét hangsúlyozva a munkafolyamatokról is tájékoztatta olvasóit: *„A magyar fametsző művészetnek legnagyobb remeke fekszik előttünk. Morelli Gusztáv tanár munkája ez: a »Magyarok bejövetele«, Feszty Árpád híres körképének hű mása fametszet alakjában. Ez a művészi fametszet ötödfél méter hosszú egy darab képet mutat, tehát a világ legnagyobb fametszete, a minő nagy ebben a nemben eddig nem készült. Es a nagy feladatot Morelli remekül oldotta meg. De a nyomás is nagy munka volt. A »Könyves Kálmán« társaság erre a célra Hermaneczen külön papírost gyártatott, s az államnyomda közel két hónapig dolgozott azon, hogy a fametszetnek legfinomabb árnyalatai se veszzenek el.»⁴⁶ Ezek a sorok is mutatják, hogy az államnyomda milyen előkészületeket tett meg ahhoz, hogy a nyomás magas minőségben történhessen. Az ötödfél, azaz négy és fél méternyi hosszúságú műalkotáshoz egy kvalitásban és méretben is tökéletesen igazodó papírt gyártatott az intézmény.*

A magánhasználatra szánt sokszorosított nyomatok, metszetek kínálata a nyereség mellett kiváló reklámként is szolgált az államnyomda számára. Az intézmény országos szinten kiemelkedett felszereltségében és teljesítményében, amiről a külföldről, illetve vidékről érkező látogatók is hamar tudomást szereztek. Az államnyomda kiadásában jelent meg a *Budapest írásban és képben* című album, melynek illusztrációi között a

---

és jelenéből, Posner Károly Lajos és fia kő- és könyvnyomdája, Budapest.

⁴³ Marczeni Henrik (1896): *A magyar nemzet története az Árpádok korában*. (A magyar nemzet története második kötete.) Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. Társulat, Budapest.

⁴⁴ Varga Ottó (1896): *Magyarország története*. Szerzői magánkiadás, Budapest.

⁴⁵ Két állami műintézet, i. m. 66.

⁴⁶ Irodalom és művészet. *Vasárnapi Ujság*, 1895. 42. évf. 29. sz. 479.

színes fametszetek mellett autotípiák⁴⁷ is szerepeltek.⁴⁸ Az Ezredéves Kiállítás óriási szenzáció volt, a széles körű érdeklődés eredményeként nagy példányszámban keltek el az emlékév alkalmával készült kiadványok, ezzel támogatva még több magyar történelemmel foglalkozó kötet megjelenését.

Egy nagy etnográfiai vállalkozás megszületése

A 19. század második felében növekvő igény fogalmazódott meg az olvasói rétegben az ismeretterjesztő könyvek iránt. Ezek a művek már gazdag képanyaggal egészültek ki, az illusztrációk szépen kísérték a szöveges tartalmat. Hessky Orsolya művészettörténész kutatómunkájában⁴⁹ sorra veszi azokat az etnográfiai műveket, melyek *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* előképei lehettek. Minden bizonnyal Rudolf trónörökös is ismerte ezeket a kiadványokat, hiszen osztrák szerzők munkáiról, a Monarchia egészét lefedő tudományos írásokról van szó.⁵⁰ A huszonegy kötet a Monarchia területén élő népcsoportokat mutatja be, és útikönyv módjára népszerűsíti az egyes országokat, területeket. Történelmi visszatekintést nyújt az ókori római időszaktól egészen a 19. század végéig. A földrajzi és történelmi ismertetésen túl a különféle tudományterületek kiválóságai írtak néprajzról, képzőművészetről, irodalomról, állat- és növényvilágról, zenéről és közlekedésről.⁵¹

A vállalkozás célja a fentiekén túl a Monarchia egységének, az országok közötti egyenrangúság hangsúlyozása, gazdasági fejlődésének reprezentálása volt. Hessky Orsolya megfogalmazásában ez a munka „*végeredményben tudományos-ismeretterjesztő köntösbe öltöztetett politikai állásfoglalás*”.⁵²

Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben kiadása összesen tizenhét évet ölelt fel, az ismeretterjesztő munka 396 füzetben és 21 kö-

⁴⁷ Az autotípiák egy nyomdai sokszorosító eljárás, mely a századforduló idején vált elterjedtté Magyarországon. A felvételeket egy reprodukációs fényképezőgéppel készítették, mely a képek árnyalatait vonalakká és pontokká alakította át. Az eljárás gyors és olcsó volt, a fametszet helyettesítőjeként tekintettek rá. Lásd erről: Pusztai Ferenc (szerk.): (1902): *Nyomdászati enciklopédia. Az összes grafikai tudományok ismerettára*. Pallas, Budapest. 22.

⁴⁸ Két állami műintézet, i. m. 66.

⁴⁹ Hessky Orsolya: i. m. 768–773.

⁵⁰ Példaként említhető Karl von Czoernig *Ethnographie der österreichischen Monarchie* című műve (1857) és a *Die Länder Österreich-Ungarns in Wort und Bild* (1879–1889) című enciklopédia. Lásd: Hessky Orsolya: i. m. 768. Ez utóbbi minden bizonnyal a címválasztásban is inspirálhatta a trónörökösöt, hiszen németül a kötet sorozat a *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* címet viseli.

⁵¹ Hessky Orsolya: i. m. 769.

⁵² Uo.

tetben⁵³ jelent meg 1885 és 1902 között. Magyarországot hét kötet ismerteti, főszerkesztője Jókai Mór, társszerkesztője Nagy Miklós volt. A magyar kiadás a Budai Államnyomda gondozásában jelent meg, a füzetek és a kötetek terjesztési jogát pedig a Révay Testvérek könyvkereskedő vállalata gyakorolta.⁵⁴

A magyar értelmiségi, művészettel, könyvkiadással foglalkozó szakmai réteg üdvözölte a kötetsorozat elgondolását. A mű létrehozásában közreműködők különféle szakmák, tudományterületek képviselőit, képzőművészeket, iparművészeket, írókat, kutatókat, tanárokat kértek fel, rengeteg embernek nyújtva ezzel munkalehetőséget és megélhetést.

1867-ben a kiegyezést követően Magyarország gazdasága jelentős fellendülésnek indult, a folyamat során azonban az üzleti érdek a nyomdászat és könyvkiadás területén egy olyan irányba billentette át a mérleget, melyben az érték és a minőség háttérbe szorult. A nyomdászat általánosságban véve közönséges iparrá vált, a tömegtermelés és a piac uralta a szakmát. A század vége felé iparművészeti és képzőművészeti ellenmozgalmi törekvéseknek köszönhetően egy újabb fellendülés volt tapasztalható. A könyvművészet mesterségének újjászületése az angol Arts and Crafts mozgalomhoz, valamint vezéralakjához, William Morrishoz (1834–1896) köthető. Morris a régi kézművesség korszakához nyúlt vissza, vállalkozást indított, termékei létrehozásához képzőművészekkel és illusztrátorokkal működött együtt. 1889-ben hozta létre nyomdáját London peremvidékén azzal a céllal, hogy e „nemes művészetet” felélessze.⁵⁵

A könyvnyomdászatot hivatásként megélő és művelő tipográfusok maradandót alkottak, az ő nevük nyomot hagyott a történelemben. A magyar nyomdászat fellendülésének reménye kísérte a kötetsorozatot már az előkészületi munkálatok idején, nagy várakozás övezte a megjelenést, amiről gondoskodtak a rendszeres sajtóbeszámolók és folyóiratcikkek. A kortársak, különösen azok a tipográfusok, akik a könyvművészet mesterségének régi fényét szerették volna visszaidézni, a sorozat ötletében látták meg a lehetőséget arra, hogy a magyar könyvnyomtatás újra a minőség és a művészet színvonalára emelkedhessen. A többkötetes kiadvány terve korábban példa nélküli volt, hiszen az uralkodói család bőkezű finanszírozásában, a korszak legjobb magyar tudosaival, íróival, képzőművészeivel és sokszorosító művészeivel együttműködve készülhetett el egy nagy

⁵³ A kötetek sorrendben: Bevezető kötet, Bécs és Alsó-Ausztria, Magyarország általános ismertetése, Felső-Ausztria és Salzburg, StírIA, Karintia és Krajna, Alföld, Tengeremlék és Dalmácia, Budapest és Fiume, Vorarlberg és Tiro, Csehország I, II, Dunántúl, Morvaország és Szilézia, Felső-Magyarország I, Galícia, Bukovina, Felső-Magyarország II, Bosznia és Hercegovina, Délkelet-Magyarország: Erdély, Horvát-Szlavonország.

⁵⁴ Egy nagy irodalmi munka befejezése (1902). *Ország-Világ*, 23. évf. 4. sz. 63.

⁵⁵ Kéki Béla (2000): *Az írás története. A kezdetektől a nyomdabetűig*. Vince Kiadó Kft., Budapest. 149–151.

etnográfiai munka. Az 1880-as években a körülmények adottak voltak ahhoz, hogy megvalósulhasson ez az igényesen illusztrált kiadvány, mely mára a mi „aranykorunknak” az emlékeztetőjévé vált.

Amikor Rudolf trónörökösben megszületett ennek a nagy ismeretterjesztő munkának a gondolata, arra is kiemelt figyelmet fordított, hogy tartalmát bármely társadalmi osztály megismerhesse. Erre jó megoldásnak bizonyult a kis terjedelemben, időszaki kiadvány formájában való megjelentetés, míg a díszkiadások terve a hosszú távú megőrzést célozta meg. Az első füzet kiadását nagy sajtóvisszhang előzte meg és kísérte az útján, ami jó üzleti politikának bizonyult. Fővárosi és vidéki lapok egyaránt rendszeresen beszámoltak a vállalkozás munkálatairól, az olvasókat tájékoztatták minden megjelenéssel kapcsolatos újdonságról és hírről. Mindezek bizonyítják, hogy mekkora érdeklődés vehette körül a kezdeményezést.

A német nyelvű kiadást a bécsi államnyomda végezte, 24 kötet jelent meg Rudolf Joseph von Weilen főszerkesztő irányítása alatt. Az osztrák közönség jóval nagyobb példányszámban vásárolta a füzeteket és a könyveket, mint a magyar olvasók.⁵⁶ Ennek oka legfőképpen az előző fejezetekben tárgyalt műveletlenség és szegénység volt, ami a 19. század végén még problémát jelentett az országban.

Az első füzet megjelenése előtt egy úgynevezett „előrajzot” bocsátottak forgalomba, a próbanyomat a *Pesti Hírlap* mellékleteként⁵⁷ jelent meg 1885. november 15-én. A lapok tartalmazták a címoldalt, a közreműködő szerzők, írók, illusztrátorok névsorát, illetve pár oldalt Rudolf főherceg bevezető gondolataiból.

A *Művészeti Ipar* oldalain jelent meg egy szakmai kritika, mely az előrajzot és az első füzet kivitelezését bírálta. A szerző az illusztrációk elhelyezését, nagyságát logikátlannak érezte, a képes keretbe szorított szöveg megoldását pedig nem látta szerencsésnek.⁵⁸ A közreműködő írók, művészek névsora véleménye szerint „vásári módon” lett feltüntetve, a neveket „csak az úgynevezett ritkítás által”, felületesen emelték ki.⁵⁹ Arról pedig, hogy a szerző a tipográfia alapos ismerője, a betűk formájáról és nyomásáról megfogalmazott, hosszú szakmai minősítése tesz tanúbizonyságot: „Mindenekelőtt betűket kellene e mű számára teremteni, szépeket és e célznak megfelelőket, mint a milyenek eddig még nem voltak. E betűk – Rudolf-betűk – a világ összes betűmetszői közt folyó vetélkedésnek diadalát jelentenek.”⁶⁰

⁵⁶ A király ajándéka. *Magyar Nemzet*, (1901. 20. évf. 320. sz. 3.

⁵⁷ Napi hírek. *Pesti Hírlap*, 1885. 7. évf. 314. sz. 6.

⁵⁸ H (1885): Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. *Művészeti Ipar*, 1. évf. 3. sz. 114.

⁵⁹ Uo. 112.

⁶⁰ Uo. 113.

Az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* bevezető kötetének első füzeté 1885. december 1-jén került forgalomba a budapesti Révay könyvkereskedés jóvoltából.⁶¹ A megjelenésről az *Esztergom és Vidéke* is beszámolt az olvasóknak, a cikk szerint a „mű két ívet, vagyis 32 lapot tartalmazó füzetekben, a szöveg közé nyomott képekkel, minden hó 1 én és 15 én fog megjelenni”.⁶² A füzetekben történő, folytatásos kiadásnak köszönhetően szélesebb közönséghez, olcsóbban eljuthatott a kiadvány, mely minden könyvkereskedésben kapható volt. Az államnyomda vállalta az előfizetőknek a postai úton történő kézbesítést, így a vidéken, illetve falun élő érdeklődőkhöz is eljutottak a füzetek.⁶³

A kiadványok díszkötésének megvalósításához 1886. szeptember folyamán a Révay testvérek megbízásából tervpályázatot hirdetett a Magyar Iparművészeti Társulat. Két elhúzó és eredménytelenül végződő forduló után a bíráló bizottság úgy döntött, hogy megbízza Benczúr Béla festőt, építész-tanárt a díszborító megtervezésével. A kötés kivitelezését a Révay Testvérek könyvkereskedő vállalata végezte el.⁶⁴ A döntés valószínűleg a sürgető határidő miatt született meg, ugyanis az első kötet 1887 őszére készült el, Benczúr Béla tanár felkérésével a bizottság garantálta a munkához fűződő elvárások teljesítését. A megvalósult díszkötésről a *Fővárosi Lapok* számolt be az 1887. november 5-én megjelent számában.⁶⁵ A szerző kiemelte a hírben, hogy a borítótáblák éppen időben készültek el, ugyanis az első kötet befejeződött, és a munka jelentőségét hirdető köntösben kerülhet az olvasók elé.

***Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* illusztrációi**

Morelli Gusztáv (1848–1909) neve a magyar reprodukáló grafika legfontosabb korszakát fémjelzi, pályájának ideje egybeesik a 19. század második felében virágzásnak induló fametsző művészettel.⁶⁶ Mesterei

⁶¹ *Vasárnapi Ujság*, 1885. 32. évf. 48. sz. 776.

⁶² A m. kir. államnyomda igazgatósága: A trónörökös vállalata (1885). *Esztergom és Vidéke*, 7. évf. 93. sz. 2.

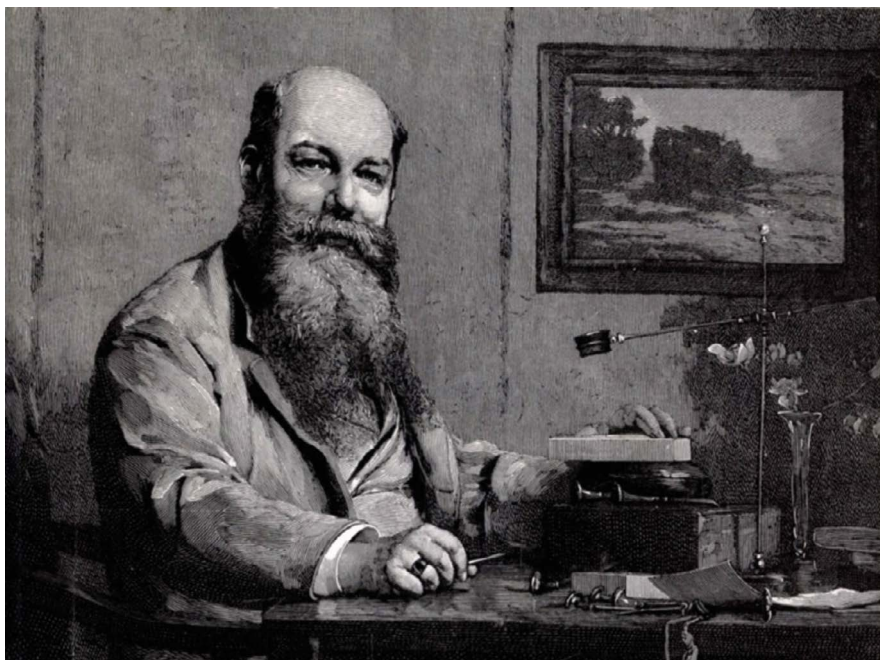
⁶³ Uo.

⁶⁴ Az iparművészeti múzeum és társulat ügyei (1887). *Művészi Ipar*, 2. évf. 4. sz. 182.

⁶⁵ „A dísztábla csinos munka; dicséretére válik a magyar műiparnak. Négyféle: vörös, barna, zöld és szürke színben kaphatók. Benczur Bélának pályanyertes eredeti tervrajza után készültek; selyszerűség és nemes egyszerűség jellemzik [...] Széles rajzkeret középmézején a cím, fölötté a császári és királyi koronák, alatta pedig az osztrák és a magyar címerek díszlenek aranyos nyomásban. A keret cser- és babér-lombokból van összefűzve. A második kötet Magyarországot fogja ismertetni, ehhez tehát csupán a magyar koronával s magyar címerrel díszített táblák fognak készülni, míg a harmadik kötet táblái osztrákos díszet kapnak.” Fővárosi hírek. Díszkötés. *Fővárosi Lapok*, 1887. 24. évf. 304. sz. 2241.

⁶⁶ A fametszés ősi, magasnyomású sokszorosító eljárás, a rézmetszettel olcsóbb és könnyebb előállítása miatt kedvelték elsősorban. Már Gutenberg előtt is alkalmazták ezt a

Huszka Lajos és Rusz Károly voltak, akik már a *Vasárnapi Ujság* indulásakor közreműködtek magyar fametszőként.⁶⁷

3. kép. Morelli Gusztáv munkasztalánál. Balló Ede festménye után metszette Morelli.
(Forrás: Magyar Grafika 1996. 2. sz.)

Morelli Gusztáv külföldi tanulmányútjai során sajátította el a tónusos és színes fametszést, hazatérve pedig nagy szerepet vállalt a technika fel-
lendítésében. 1873-ban Keleti Gusztáv közbenjárására a Mintarajzisko-
la fametsző osztályának vezetésével bízták meg, 1883-tól pedig az Ipar-
művészeti Iskolában folytatta oktatói tevékenységét.⁶⁸ Morelli a pályája
elejétől kezdve a *Vasárnapi Ujság* munkatársa volt; a lap nemcsak a met-
szeteit, hanem 1893-tól a fotográfiáit is közölte.⁶⁹

A tónusos fametszés a század utolsó harmadában felváltotta a hagyomá-
nyos értelemben vett xilográfiát; az új technika művelői vékonyan,
ívesen metszett vonalakkal dolgoztak, atmoszférikus hatást keltve. Ha-
zánkban Morelli Gusztáv volt az, aki a pályája csúcán szinte torzítás
nélkül képes volt bármilyen technikával készített kép után metszeni. Ta-

---

technikát, szerepe fontos volt a könyvnyomtatás feltalálásában, ugyanis kezdetben fa-
dúróról „nyomtattak” bibliákat is (pl. Biblia Pauperum). A nyomtatás feltalálását köve-
tően a fametszet megmaradt az illusztráció szerepében a szöveg kísérőjeként. Lásd: Te-
van Andor (1984): *A könyv évezredes útja*. Gondolat, Budapest. 63–64.

⁶⁷ Gábor Kitti: i. m. 363.

⁶⁸ Uo. 359.

⁶⁹ Uo. 373.

nárként figyelmet fordított arra, hogy haladó tanítványai saját kezűleg rajzolják a dúcra az ábrát, a kezdő metszőkkel pedig az úgynevezett „átnyomást” alkalmazta. A fénykép utáni metszés volt a legnehezebb feladat, Morelli azt csak a legjobb diákjaival gyakorolta.⁷⁰ A technika virágzása ebben az időszakban érte el a csúcst, ugyanis a fényképreprodukciók a 19–20. század fordulóján lassan kiszorították a fametszetet.

Önéletrajzában Morelli beszámolt *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* munkálatairól is, melyben kiemelte, hogy a vezetése alatt elkészült fametszetek száma meghaladta az 1500-at. A magyar kiadványokban található képeket mind Morelli műhelye készítette. A metsző megemlékezett tanítványairól, akik közreműködtek a munkában: Bálint Benedek, Endlich József, Buccarich Emil, Liebelt József, Mensel Kelemen, Rauchbauer Károly, Bajkovetcz Mihály, Nádas Dénes, Pásztor József, Balcz István, Finger Arthur.⁷¹

A kötetek szerkesztésekor a képek a szöveggel egyenrangú szerepben jelentek meg az oldalakon. A grafikusok már eredetileg is úgy festették meg a látképeket, hogy tudták, miképpen lesz a szöveg közé beágyazva.⁷² A veduták elkészítéséhez a megbízott művészeknek el kellett utazniuk kijelölt helyszínekre, hogy táj- és városképeiket látvány után, plein air módon rögzíthessék. Morelli feleségéhez írt levelében is érinti ezt: „Nagy Miklósnál is voltam tegnap és ő igen buzgalkodik és mondta hogy többen elutaztak már rajzolni. Rauscher, Hány, Spányi, Dörre, Kimnach, Cserna és Kacziány is kaptak megbízásokat, tehát van alapos remény hogy lesz elég munka és így pénz is, ami a fő.”⁷³ A levél 1894 nyarán keletkezett, valószínűleg az 1896-ban díszkiadásban megjelent *Magyarország IV.* kötetéhez készülő képek okán kérték fel a festő-grafikusokat a munkára. A metsző egy csoportban felsorolta azokat a grafikusokat, akiket a szerkesztők a legtöbb alkalommal felkértek akvarellek és látképek elkészítésére a kötet sorozat munkálatai során. A beérkezett kézi technikával készített grafikákat Keleti Gusztáv bírálta el, elnökként ő döntötte el, hogy azok a közlésre megfelelőek lesznek-e.⁷⁴ A kiválasztott rajzokat fametszetek formájában sokszorosították. A munkálatok végzéséhez külön intézetet hoztak létre, ahol Morelli tanár és tanítványai dolgoztak.⁷⁵

⁷⁰ Morelli Gusztáv jelentése a „fametszeti szakosztály” /iparművészeti tanoda/ 1885/6 tanévéről. Magyar Képzőművészeti Egyetem Levéltára. Ltsz.: MDK-C- I. 1/11, 2.

⁷¹ Morelli Gusztáv kézzel írt önéletrajza. Magyar Nemzeti Galéria Adattára, Ltsz.: 1121/1920. 3–4. A tanítványok felsorolását a szerző önéletrajzában leírtak szerint közöltem.

⁷² Rauscher Lajos Duna-parti látképe példa erre a megoldásra. Lásd: Jókai Mór (szerk.): (1893): *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből*. IX. kötet. *Magyarország III.* Magyar Királyi Államnyomda, Budapest–Fiume. 7.

⁷³ Morelli Gusztáv feleségéhez írt levele, Budapest, 1894. július 20. (magántulajdon), 2–3.

⁷⁴ Hessky Orsolya: i. m. 771.

⁷⁵ Morelli Gusztáv kézzel írt önéletrajza, i. m. 3.

Rudolf főherceg már a kezdetektől fogva egy gazdag képanyaggal rendelkező kiadványt képzelt el, mely képzőművészek, rajztanárok és metszők közreműködésével készül majd el. Szöveg és kép viszonyát, valamint a szerzőség hangsúlyosságát mutatja a kötetek elején található jegyzék, mely a tanulmányok és illusztrációk alkotóinak névsorát és a művek címét tartalmazza. Amit esetleg hiányolhatunk, az a közreműködő metszők névsora az illusztrációk mellett, ugyanis a sokszorosított grafikákon csak Morelli intézetének jelzése és a veduták alkotójának szignatúrája látható.

Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből illusztrációihoz készült kézi rajzok és nyomódúcok megőrzésének a gesztusa már a nagy vállalkozás lezárulásának idejében felmerült. Rudolf trónörökös a jogokat a nyomdákra ruházta rá, a Magyar Királyi Államnyomda rendelkezett a magyar kötetekhez készült szöveggel és képekkel egyaránt.⁷⁶ Petrovics Elek 1907-ben írta a *Művészet* című folyóiratban, hogy ajándékozás útján még az évben be fog kerülni a Szépművészeti Múzeum gyűjteményébe a kötetsorozathoz készült rajzok, akvarellek teljes anyaga.⁷⁷ Ennek az anyagnak egy része azóta az intézményi átalakulások következtében bekerült a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokába. A díszalbumok kiadása és a rajzanyag megőrzésére való törekvés mind ennek az értékteremtő munkának a fennmaradását szolgálta.

---

⁷⁶ Hessky Orsolya: i. m. 773.

⁷⁷ Petrovics Elek (1907): Magyar művészek rajzai a Szépművészeti Múzeumban. *Művészet*, 6. évf. 2. sz. 179.